

громадських управлінь. Через відсутність розгалуженої мережі як державних фінансових, так і комерційних установ, вагому роль у містах Поділля відігравали товариства взаємного кредиту. Водночас нагальною залишалася потреба в дрібному кредитуванні з метою підтримки підприємницької діяльності дрібних промисловців, торговців, ремісників.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Ветвинский А. О состоянии и развитии мелкого кредита Подольской губернии // Экономический листок Подолии. – 1912. – № 15; 2. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998; 3. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы / Составил А.Демьяненко. – Каменец-Подольск, 1865. – С. 2; 4. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХмО). – Ф.117. – Оп.1. – Спр. 653. – Арк. 2; 5. Бернацкий М. Кредитные учреждения // Энциклопедический словарь. – М., 1915. – Т. 25. – С. 16; 6. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С. 97; 7. Завальнюк О., Комарницький О. Кам'янець-Подільський: Історико-популярний нарис. – Кам'янець-Подільський, 2001. – С. 63; 8. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф.442. – Оп.663. – Спр. 243. – Арк. 3; 9. Данілов І. Розвиток банківської справи на Поділлі: сторінки історії // Підприємництво на Хмельниччині: історія та сучасність. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Хмельницький, 1998. – С. 98; 10. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С.966; 11. ДАХмО. – Ф.504. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 5; 12. Вся Винница. Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1911. – С. 112; 13. Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и п р. –1911-1912 год. – К., 1912. – С. 1991; 14. Там само; 15. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – С. 476; 16. Проскуров 27 лет тому назад. Разказ местного нотариуса К.И.К. – Проскуров, 1915. – С. 12; 17. Гиндин И.Ф. Русские коммерческие банки. – М.: Госфиниздат, 1948. – С. 9; 18. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С. 100; 19. Там само; 20. Центральний державний історичний архів України (далі – ЦДАУ). – Ф.442. – Оп.634. – Спр. 35. – Арк. 5; 21. Вся Винница. Литературно-художественный календарь-справочник и адресная книга на 1911 год. – Винница, 1911. – С. 63; 22. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово-промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений и крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. – К., 1907. – С. 457; 23. Подольская губерния. Город Каменец-Подольский - Каменецкий уезд - ...[без місця та року видання]. – С. 12; 24. Державний архів Вінницької області (ДАВО). – Ф.230. – Оп.1. – Спр. 32. – Арк. 78; 25. Там само. – Арк. 101; 26. ЦДАУ. – Ф.442. – Оп.658. – Спр. 30. – Арк. 11; 27. // Подолия. – 1907. – 19 июня; 28. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. – М., 1897. – Т.2. – С. 100; 29. 3. Весь Юго-Западный край. Справочная и адресная книга по Киевской, Волынской и Подольской губерниям. – К., 1913. – С. 911; 30. Там само.

І.М. Батирєва

ДОСЛІДЖЕННЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ПОДОЛЯН КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Другу половину ХІХ ст. у світовому контексті називають золотим віком в етнології. На жаль, з історії української етнології вказаного періоду немає жодної узагальнюючої праці. Це пов'язано також із тим, що етнографічні досягнення цього періоду не були осмислені в регіональному вимірі. Тому одним із пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної етнологічної науки є вивчення регіонів України, в тому числі й Поділля. А дослідження значного доробку подільських народознавців з вивчення традиційної культури Поділля, зокрема матеріальної, є необхідним для висвітлення історії етнології України.

З кінця ХІХ – на початку ХХ ст. все частіше проводилися спеціальні дослідження матеріальної культури подолян, у місцевих та центральних виданнях почали з'являтися описи та ґрунтовні аналітичні дослідження цієї тематики. Звичайно, за змістом праці нерівнозначні і є, в основному, продуктом замовлення офіційної влади. Негативно позначилися на їхній якості слабка теоретична та методична база досліджень, недостатня підготовленість до обстежень. Та все ж вони зафіксували багатий польовий етнографічний матеріал, який є цінним джерелом для дослідження економічного становища, розвитку сільського господарства, ремесел та кустарних промислів на Поділлі вказаного періоду і має бути науково осмислений та проаналізований.

Дана публікація має на меті висвітлити історію, погляди, методи та підходи науковців до

вивчення матеріальної культури Поділля кінця XIX– початку XX ст. , систематизувати та узагальнити етнографічний матеріал про матеріальну культуру подолян, що міститься у різноманітних українських та російських джерелах й літературі.

До кінця XIX ст. переважають дослідження духовної культури населення Поділля, але з'являються й окремі публікації з матеріальної культури. На сторінках часописів друкуються замітки з громадського побуту, приватного життя подолян, народної архітектури, одягу, обрядової їжі, господарської культури, ремесел та промислів, торгівлі тощо. Чимало етнографічної інформації про матеріальну культуру подолян можна знайти у «Подільських епархіальних відомостях»(далі – «ПСВ»). Так у деяких замітках були опубліковані матеріали про особливості традиційної повсякденної та обрядової кулінарії подолян¹. Цінну розвідку про особливості одягу та способів його носіння, чоловічих зачісок опублікував І. Шипович². Окремі відомості про харчування, одяг, особливості вишивки, архітектуру подільських українців та молдован записав К. Мельник³, який подорожував Поділлям. Про окремі елементи інтер'єру та екстер'єру житла, домашнього побуту, занять подолян дізнаємося з історико-статистичних описів міст, містечок, сіл, здійснених священиками, та інших публікацій⁴.

Активізації вивчення матеріальної культури та побуту (на відміну від періоду другої половини XIX ст. аж до 90-х рр. , де публікації присвячені духовній культурі) сприяли успіхи суміжних наукових дисциплін, зокрема історії, археології, статистики. На сторінках «Подільських губернських відомостей» (далі – «ПГВ»), «Православної Подолії», «Київської старовини» знаходимо статистичні дані про етнодемографічну ситуацію в Подільській губернії⁵. Відомості про етнічний склад населення Поділля містяться у статті Л. Личкова⁶. Публікації висвітлювали також міграційні процеси на Поділлі⁷. Статистичні дані про еміграцію подолян до Росії за певні періоди містилися в журналі «Економічне життя Поділля»⁸. Значну етнографічну цінність мають також «Статистичні і етнографічні матеріали для опису Подільської губернії, складені згідно з інструкцією Центрального статистичного комітету»⁹. Тут є описи всіх повітів Подільської губернії з дослідження господарства і занять населення, домашніх про мислів і ремесел, матеріальної культури. Особливо детально були описані поселення, архітектура. Багатий матеріал про сільську та містечкову архітектуру Поділля черпаємо з рубрики «Торги» та «Продажа імений» в «ПГВ», в яких поданий інтер'єр та планування будинків (переважно єврейських), господарських споруд, інколи всього двору, садиби¹⁰. Дані про архітектуру міських будинків та господарських споруд (міст Кам'янця, Хмільника, Янова) знаходимо також у звітах повітових поліцейних управлінь¹¹.

На початку XX ст. увага дослідників, особливо членів Подільського історико-археологічного товариства, була зосереджена на вивченні культової архітектури. Цій темі найбільше своїх праць присвятив Ю. Сіцінський, опублікованих на сторінках «ПСВ», «Православної Подолії» та «Трудах» товариства¹². Він експедиційно вивчав зразки стародавньої церковної архітектури, роблячи зарисовки, складаючи плани забудови, детально описуючи внутрішнє облаштування храмів, робить порівняльний аналіз православних і католицьких храмів¹³. Темою народного іконопису та церковної архітектури цікавився і М. Доорохольський¹⁴. Цікава у цьому ракурсі також розвідка К. Широцького «Розписна пасіка»¹⁵ про розмальовані вулики образами святих, картинами євангельських сюжетів та побутових сцен з життя подолян. Чимало відомостей про архітектуру церков різних повітів, сіл Поділля містять історико-статистичні дослідження місцевих священиків та дослідників¹⁶. До Відомості про такі культові пам'ятки, як «фігури», «хрести», «кринички» («жерниці»), знаходимо в різних статтях з етнографії, статистики Поділля¹⁷.

Стан подільських ремесел та промислів ґрунтовно вивчався Подільським губстаткомітетом. Реміснича, промислова тематика знайшла відображення в публікаціях «Трудів» губстаткомітету. Так у 1869 р. на сторінках видання з'явилися дослідження мукомельного виробництва губернії¹⁸ та програма для збирання відомостей у цій галузі¹⁹. «Труди» публікували також статистичні дані про кустарне, фабричне та заводське ремісниче виробництво²⁰. Серед ґрунтовних праць з вивчення історії розвитку ремісництва на Поділлі – «Матеріали для історії цехів в Подолії» Ю. Сіцінського²¹. Тут знаходимо відомості про залишки цехового самоврядування у кустарів другої половини XIX – початку XX ст. та ремісничі осередки, які автор вивчив експедиційно.

Етнографічну цінність для вивчення розвитку ремесел та промислів мають матеріали «ПСВ» про діяльність церковних братств та створення при них «братських ремісничих притулків»²².

У найбільш ґрунтовній статистичній праці О. Саченка «Статистичні нариси Поділля» містяться дані про сімейний стан, заняття населення (в тому числі господарську діяльність та ремесла), фізичні вади, грамотність подолян²³. Цінні етнографічні дані праця подає з питань кількості зайнятих

чоловіків, жінок, цілих сімей, окремо по містах, селах в тій чи іншій ремісничій галузі²⁴. Найбільше жителів губернії були зайняті у сфері торгівлі. Як свідчить «Огляд Подільської губернії» за 1907 р., на Поділлі відбулося 183 ярмарки. Торгівля у містах і містечках відбувалася щотижня на одноденних торгах та один чи два рази в рік на ярмарках. Найбільшими центрами проведення ярмарків наприкінці XIX – початку XX ст. були міста Ярмолинці, Проскурів та Балта. Окрему статтю темі торгів, базарів, ярмарків присвятив М. Яворовський²⁵.

Як бачимо, вже протягом другої половини XIX ст. кустарні промисли Поділля привернули увагу дослідників. Розгортання ж збирацької та дослідницької роботи в галузі народних ремесел та промислів стимулювалася діяльністю різноманітних товариств, супроводжувалося різного рівня виставками, з'їздами, зборами, ювілеями тощо. З 80-х років XIX ст. на зростання інтересу владних структур та громадськості Поділля до допоміжних занять населення регіону вплинула й активна діяльність Головного управління землевлаштування і землеробства Росії з його відділом сільської економії і сільськогосподарської статистики, кустарним комітетом та музеєм. Провідником ідей центральних інституцій щодо кустарних промислів краю стало Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості, зокрема його кустарний відділ²⁶. За час існування кустарний відділ, фактично аж до запровадження земств на Поділлі, проводив значну роботу на підтримку кустарництва губернії. Всі результати обстеження кустарництва регулярно висвітлювалися в таких періодичних виданнях як «Економічне життя Подолії», «Українська старовина», окремих брошурах²⁷ та своїх друкованих органах – «Довідковому листку Подільського товариства сільського господарства» (1899-1914), «Подільському господарі» (1915-1917). Відомості про кустарні промисли Поділля публікувалися також в центральній пресі²⁸. Активному й детальному дослідженню кустарних промислів Поділля сприяли також виставки, які почали проводитися Подільським товариством сільського господарства і сільськогосподарської промисловості на початку XX ст. Практика ж виставкової діяльності та участь подільських ремісників у виставках різних рівнів мала давню традицію²⁹. Починаючи з 1899 р., з метою заохочення роз витку, кустарні відділи були представлені на подільських сільськогосподарських виставках³⁰.

Важливий вклад у вивчення матеріальної культури Поділля на початку XIX ст. зробили земські установи. Обстеженням кустарного виробництва в губернії до земств займалося Подільське товариство сільського господарства і сільськогосподарської промисловості. У періодичних виданнях «Подоліянин», «Подільські відомості», «Кустарний труд» та інших³¹ товариство друкувало результати досліджень, але вони були зібрані не з усієї губернії. З 1912 р. земство почало спеціальне вивчення кустарних промислів краю та публікацію результатів дослідження в журналі «Економічне життя Подолії» (далі – «ЕЖП»)³². Велику роль у цьому відіграв музейний працівник, етнограф О. Прусевич, який розробив запитальники та інструкції з техніки кустарних промислів. Статистик Громан підготував проект другого етапу обстеження – подвірної експедиції – для ретельнішого дослідження і отримання достовірніших даних з кустарних промислів губернії. З січня 1913 р. розпочалося експедиційне обстеження й закупівля експонатів для кустарної виставки в Санкт-Петербурзі. Земством до цієї справи були залучені 5 дослідників – О. Прусевич, В. Свідзінський, Л. Трофімов, П. Штельмах, Г. (Ю.) Александрович, які вже мали досвід такої роботи. Вивчено було 10 найбільш поширених кустарних промислів губернії: гончарний, ткацький, килимарський, народної вишивки, кушнірський, шевський, вичинки шкіри, каменотесний, деревообробний та корзиноплетіння. Детальні дані анкетування повітів губернії були опубліковані у праці О. Карапуга³³.

Чимало членів земства займалося вивченням різних галузей кустарної промисловості. Дослідженням деревообробних промислів, зокрема стельмашества, бондарства, бочкарства, виготовлення побутових речей займався р. Кнопінг³⁴. Цінну етнографічну розвідку про циганів-кустарів підготував Л. Трофімов³⁵. Про зародження та розвиток поташного промислу на Поділлі дізнаємося з розвідки І. Лець-Запартовича³⁶. Грунтовною узагальнюючою є стаття Г. Александровича з деревообробного промислу³⁷. Увагу дослідників, особливо О. Прусевича, привернув увагу гончарний промисел подолян³⁸. Тему глиняної кераміки, а саме – виготовлення черепиці, підіймав А. Солуха³⁹. Проблемою збереження традицій ткацької подільської школи займався В. Свідзінський⁴⁰. На сторінках «ЕЖП» широке висвітлення знайшла галузь обробки шкіри та виготовлення шкіряних виробів. Відомості про цей промисел містять статті Г. Слоницького (про проблему кооперації серед кустарів-чоботарів м. Хмільника), І. Кальницького (про необхідність допомоги земств у створенні кооперативів кустарів)⁴¹. Найбільш ґрунтовно дослідженням цієї теми займався О. Прусевич. Він дослідив діяльність Сокилецької артілі шевців (Ушицького повіту), Ялтушківського «шкіряного заводу», римарства в єврейській колонії с. Абазівці (Балтського повіту)⁴².

Окремим напрямом досліджень земського комітету було вивчення традицій місцевих кустарних шкіл⁴³. Стає відомо, що місцеві кустарні осередки об'єднувалися в артілі⁴⁴. Другим способом для підтримання місцевих кустарів та їх навчання була організація ремісничих шкіл-майстерень наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. по всіх повітах губернії⁴⁵. Для налагодження високого рівня навчання та викладання ремісничої справи земствами запрошувалися майстри-інструктори⁴⁶. Тему ремісничої освіти, окрім А. Карапута, підіймали також О. Прусевич, І. Бржснівський⁴⁷.

За 1913-1914 рр.земські дослідники зібрали, проаналізували й оприлюднили великий фактичний матеріал. Результатом завершення обстеження губернії стала праця «Кустарні промисли Поділля»(1916), в якій зібранні всі відомості про місцеві промисли кустарів.

Як бачимо, зміни у пореформеній Росії вплинули на матеріальне становище подільського населення, на появу нових форм матеріальної культури. Вивчення побуту й переконання в його залежності від соціально-економічних факторів зумовили підвищений інтерес державних установ до господарської діяльності, матеріальної культури населення. Її вивченням у другій половині ХІХ ст. займалися губернський та єпархіальний історико-статистичні комітети, Подільське товариство сільського господарства й сільськогосподарської промисловості, а з початку ХХ ст. – земські установи, які не тільки забезпечували публікацію фактичного матеріалу з традиційної культури подолян, а й стали основними місцевими центрами етнографічного вивчення Поділля, навколо яких згуртувалися науковці, дослідники, збирачі-аматори. У результаті їхньої діяльності з'явилося чимало історико-статистичних видань кінця ХІХ ст. , спеціальних етнографічних досліджень початку ХХ ст., присвячених вивченню матеріальної культури подолян, що є цінними джерелами для дослідження економічного становища, розвитку сільського господарства, ремесел та кустарних промислів на Поділлі.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. W.S. Заметка о разнообразии и изысканности пасхальных яств // ПЕВ. – 1884. – №14. – С. 293-302; Гриневич А. Разговение бедных в деревне // ПЕВ. – 1905. – №16/17. – С. 387-398; О происхождении так называемого колива, или заупокойной кутьи // ПЕВ. – 1899. – №39. – С. 915-922; Заметка относительно пиршеств, устраиваемых на кладбище // ПЕВ. – 1897. – №15. – С. 377-378; 2. Шипович И.Ш. Исторические сведения о с. Борове Ямпольского узда // ПЕВ. – 1895. – №17. – С. 393-400; №18. – С. 409-417; 3. Мельник К.М. Путевые очерки Подолии // КС. – 1884. – Т. 9. – С. 361, 363, 387; Т. 10. – С. 65-66; 4. Яворовский Н. Дом зажиточного подольского священника и комнатные украшения во вкусе прошлого столетия // ПЕВ. – 1880. – №3. – С. 34-36; Успенский И. Путевые впечатления проезжавшего по Юго-западной России // ПЕВ. – 1866. – №21. – С. 785-786; Захаревич М. О торгах и ярмарках в воскресные и праздничные дни // ПЕВ. – 1864. – №17. – С. 606-608 та ін.; 5. Численность и движение населения в Подольской губернии // ПГВ. – 1893. – №54. – С. 368; №55. – С. 376; 6. Личков Л. Юго-западный край по данным переписи 1897 года // КС. – 1905. – №9. – С.335; 7. Переселение из Подолии в Азиатскую Россию // Православная Подолия. – 1910. – №10. – С. 227-230; 8. Сведения о числе переселившихся семейств из Подольской губернии на казенные земли Азиатской России (с 1.01. – по 1.05. 1914 г.) // ЭЖП. – 1914. – №14. – С. 48-49; 9. Статистические и этнографические материалы для описания Подольской губернии, составленные согласно инструкции Центрального статистического комитета // ПГВ. – 1872. – №25-52; 1873. – №1-6, 8-11, 16, 17; 10. Торги // ПГВ. – 1894. – №1. – С. 4-5; №2. – С.14-15; №3. – С. 21; №5. – С. 36; №6. – С. 45; Продажа имений // ПГВ. – 1905. – №84. – С. 84; №86. – С. 3; №87. – С. 4; №88. – С. 3; №97. – С. 3; №99. – С. 4; . – 1906. – №21. – С. 6; №32. – С. 4; 11. // ПГВ. – 1893, 1897, ...1917; 12. Сецинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского историко-археологического общества. – 1904. – Вып. 10. – С. 393-416; його ж. Характерные черты древних церквей Подолии // Там само. – 1912. – №36. – С. 841-849; К вопросу о сохранении памятников старинного церковного зодчества // Там само. – 1914. – №39. – С. 1007-1010 та ін.; 13. Сецинский Е. Древнейшие православные церкви в Подолии. Церковь-замок в с. Сутковцах Летичевского узда // ПЕВ. – 1889. – №2. – С. 19-59; №3. – С. 74-81; 14. Н.Д. [Доорохольский] Иконы древнего письма у наших крестьян // ПЕВ. – 1900. – №13. – С. 295-303; його ж. Старинные иконостасы в наших сельских храмах // ПЕВ. – 1904. – №17. – С. 377-384; 15. Шероцкий К. Расписная пасека (археологическая заметка) // Православная Подолия. – 1912. – №44. – С. 1029-1039; 16. Прусевич А. Местная старина. Историко-археологические и этнографические заметки о м. Зинькове Летичевского узда // ПЕВ. – 1905. – №14. – С. 321-329; №15. – С. 346-351; Н. Каменецкая православная Св.-Николаевская церковь, как древнейшая христианская святыня в Каменце // ПЕВ. – 1898. – №18. – С. 464-473 та ін.; 17. Очерки из церковно-общественной и бытовой жизни Подолии // ПЕВ. – 1905. – №48. – С. 1128; Побережье Подолии // КС. – 1898. – №9. – С. 73; 18. Тихонов С.А. Мукомельное производство Подольской губернии // Труды подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – С. 1-40; 19. Там само. – С. 38-40; 20. Сведения о ремесленной фабричной и заводской промышленности. О числе ремесленников в городах // Труды подольского губернского статистического комитета (за 1865-1866 гг.). – Каменец-Подольск, 1869. –С. 23; 21. Материалы для истории цехов в Подолии // Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – 1904. – Вып. 10. – С. 417-494; 22. Троицкий П. О

братствах в Подольській єпархії // ПЕВ. – 1868. – №4. – С. 119-120. Отчет Каменецкого Свято-Іоанно-Предтеченского Братства за 1875 год // ПЕВ. – 1876. – №3. – С. 62-71; 23. Саченко О. Статистический очерк Подолии // Православная Подолия. – №2, 3, 4, 5; 24. Там само. – № 6. – С. 519-520; 25. Яворовский Н. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых «отпустов»// Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077-1079; 26. Любанский Ф.Л. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница, 1911. – С. 3; 27. Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – С.84-85; В Подольском обществе сельского хозяйства // ЭЖП. – 1914. – №6. – С.51; №15. – С.45; 1916. – №21/24. – С. 68 та ін.; 28. Давыдова С. Кустарная промышленность в Подольской губернии. Отчет 1902 г. // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1903. –Т.7. – С.1-15; Кустари в Подольской губернии // Этног р. обоз р. – 1904. – №1. – С. 162; та ін.; 29. ДАВО. – Ф.Д. 200. Винницкий уездный предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1-2, 17; Спр. 248. – Арк. 35; Спр. 378. – Арк. 28-29; Спр. 484. – Арк. 1; Спр. 559. – Арк. 38-39; Ф. Д. 230. Винницкая горуправа. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 19; Спр. 540. – Арк. 1-2; Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки. – Одеса, 1970. – С. 18; ДАВО. – Ф.Д. 255. Винницкая уездная земская управа. – Оп. 1. – Спр. 573. – Арк. 16; 30. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 43; 31. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 45; 32. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 5; 33. Карапут А.С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №10. – С. 30-32, 36-39, 40-41; 36. Обследование кустарных промыслов (Хроника) // ЭЖП. – 1913. – №2. – С. 34; 34. Кнопинг р. Лесное дело и утилизация дерева в Подолии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 9-17; 35. Трофимов Л. Цыгане-кустари в Подолии // ЭЖП. – 1913. – №13. – С. 25-27; 36. Лец-Запартович И. Подольские «Майданы»// ЭЖП. – 1914. – №7. – С. 23-27; 37. Александрович Г. Опыт воссоздания истории древодельных промыслов Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №5. – С. 18-26; 38. Прусевич А. Зиньковская кустарная выставка // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 43-46; Зиньковские гончары (хроника местная) // ЭЖП. – 1915. – №4. – С. 48-49; 39. Солуха А. Огнестойкое сельское строительство, его развитие и перспективы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №3/4. – С. 10-28; 40. Свидзинский В. О ковровом ткачестве в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №1. – С. 42-53; 41. Слоницкий Г. Кооперация среди кустарей-сапожников // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 46-47; Кальницкий И.А. Подольские кустари-сапожники и возможное содействие им со стороны земства // ЭЖП. – 1914. – №5. – С. 3-9; 42. Прусевич А. Кооперация среди кустарей Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №12. – С. 20-27; його ж. Кожевное дело в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 32-41; його ж. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №7. – С. 15-22; 43. Карапут А. С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №6, 7, 8, 9, 10, 11; 44. Артель столяров в г. Проскурове // ЭЖП. – 1914. – №11. – С. 62-63; Клембовская трудовая артель // ЭЖП. – 1914. – №6. – С. 44; Содействие кустарям // ЭЖП. – 1914. – №14 – С. 46; 45. С раздела «Правительственные распоряжения»// Журнал министерства Просвещения. – 1908. – Часть 12. – сентябрь. – С. 30-33; 46. В Подольском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (хроника) // ЭЖП. – 1914. – №19. – С. 47; 1915. – №3. – С. 46; 47. Прусевич А. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №23. – С. 1-12; Бржснийовский И.А. Низшие ремесленные школы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1914. – №21. – С. 28-35.

В.М. Мазур

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Українці – нація з високорозвиненою сільськогосподарською культурою. На Поділлі мотичним землеробством займались ще в епоху енеоліту IV-III тис. до н.е. Тут вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, горох та інші злакові культури. Землеробство було провідною галуззю господарства.

На сьогоднішній день узагальноючою та змістовною праці, присвяченій землеробській культурі подолян поки що немає. Однак, стан сільського господарства, в тому числі й соціально – економічне становище селянства в загальних рисах описані в публікаціях А. Єрмолова¹, В. Гульдена², В. Горленка³, С. Павлюка⁴, Ф. Любанського⁵, В. Свідерського⁶, К. Вейдліха⁷, І. Раковича⁸, Д. Гейдена⁹ та ін.

Після скасування кріпосного права в Європейській Росії, в тому числі й Поділлі, збереглися пережитки феодально - кріпосницьких відносин. Хоча сам факт ліквідації кріпосництва ліквідував залежність селян від поміщиків, але не приніс їм повного рівноправ'я. На відміну від інших соціальних груп населення, звільнені селяни повинні сплачувати викупні платежі. Слід зазначити, що після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р.

Певну особливість мала реформа 1861 р. на Правобережній Україні. Маючи сумнів щодо